

ฆราวาสธรรมในโคลงโลกนิติ

Gharāvāsa-dhamma In Lokaniti Poetry

สุรีย์พร แซ่เอี้ยบ
Sureephon Sae-Eab^๑

บทคัดย่อ

บทความนี้มีวัตถุประสงค์ ๒ ประการ คือ ๑. เพื่อศึกษาโคลงโลกนิติ ๒. เพื่อศึกษาฆราวาสธรรม ๔ ที่ปรากฏในโคลงโลกนิติ โดยศึกษาจากโคลงโลกนิติ พระนิพนธ์สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเดชาดิศร พระไตรปิฎกและอรรถกถาเป็นหลัก โคลงโลกนิติเป็นโคลงสุภาษิตสำหรับสอนให้เป็นคนดี ปฏิบัติตนได้ถูกต้องในสังคม โคลงโลกนิติมีที่มาจากหลายแห่งที่สำคัญ คือ พระไตรปิฎก ซึ่งสอดแทรกหลักธรรมทางพระพุทธศาสนาไว้อย่างน่าสนใจ อาทิ ฆราวาสธรรม ๔ เป็นต้น

ฆราวาสธรรม ๔ หรือธรรมสำหรับผู้ครองเรือน เป็นคุณธรรมที่สำคัญต่อการปฏิบัติตนเพื่อการพัฒนา เป็นพื้นฐานจริยธรรม คือ การพัฒนามนุษย์ อันนำไปสู่การพัฒนาสังคม ประเทศชาติ ประเทศชาติจะพัฒนาได้ประชาชนต้องมีความจริงใจ มีความรับผิดชอบ มีความอดทนอดกลั้นมีความสามัคคี เสียสละ ช่วยเหลือซึ่งกันและกัน ร่วมมือกันพัฒนาทั้งด้านกายภาพ และจิตใจ คุณธรรม ๔ ประการ ได้แก่ ๑) สัจจะ ๒) ทมะ ๓) ขันติ และ ๔) จาคะ การศึกษาฆราวาสธรรม ๔ ในโคลงโลกนิติ เป็นการพัฒนามนุษย์ที่เริ่มจากตนเองออกไปสู่สังคม และการพัฒนาประเทศชาติได้ด้วยการพัฒนาคุณธรรมพื้นฐานนี้ในจิตใจของมนุษย์นั่นเองเป็นสำคัญ ความสงบสุขก็จะเกิดขึ้นได้ จะเป็นการป้องกันปัญหาต่างๆ ในสังคมปัจจุบันด้วย

คำสำคัญ: ฆราวาสธรรม โคลงโลกนิติ

^๑ สาขาวิชาพระพุทธศาสนา บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
Buddhist Studies, Graduate School Mahachulalongkornrajavidyalaya University

Abstract

This article has two main objectives: 1. To determine whether Lokaniti poetry. 2. To study Gharāvāsa-dhamma in Lokaniti poetry. Studying from Lokaniti poetry of Somdetprachouboromwongther Gromprayadachadisorn, Tipitaka and Buddhist scriptures. Lokaniti poetry is for guiding human to be great part of society. Lokaniti poetry is from various sources. The most important source, Tipitaka, based on Buddhist doctrine such as Gharāvāsa-dhamma 4.

Gharāvāsa-dhamma 4 : the virtues for a good household life from Lokaniti Poetry are important dhamma for human basic moral cultivation that lead to social and national development. The 4 dhamma such as; 1) Sacca, 2) Dama, 3) Khanti and 4) Cāga are the ways of human development beginning from inner self to outer society. The National Development by applying these virtues in people minds will bring peace for balancing social life and environment to prevent and solve social problems in present.

Keywords: Gharāvāsa-dhamma, Lokaniti Poetry

๑. บทนำ

ชีวิตในสังคมปัจจุบันมีสิ่งอำนวยความสะดวกจำนวนมาก โดยเฉพาะเทคโนโลยีสมัยใหม่ทางการสื่อสาร จนเกิดความฟุ้งเฟ้อ เป็นความทุกข์จากความต้องการที่เกินพอดี มนุษย์หลงอยู่ในกับดักของวัตถุ การใช้ชีวิตอยู่ร่วมกันของมนุษย์ในปัจจุบันจึงเกิดปัญหาต่างๆ จำนวนมาก อาทิ เด็กติดเกม ผู้ใหญ่ติดไลน์ จนเป็นสังคมก้มหน้า ปัญหาการใช้ชีวิตทั่วไป ปัญหาอาชญากรรม ตลอดไปจนถึงปัญหาคนในสังคมขาดคุณธรรม จริยธรรม เมื่อไม่มีคุณธรรมพื้นฐานที่มั่นคงอยู่ในจิตใจ ชีวิตจึงขาดสมดุล เป็นปัญหาเชื่อมโยงไปสู่สังคมประเทศชาติ สิ่งแวดล้อมที่ไม่สมดุลไปด้วย ปัญหาสังคมที่เกิดจากโลกาภิวัตน์ ในยุคทุนนิยมกระทบต่อความสงบสุขของชาวโลก ทุนนิยมเสรี เน้นเสรีภาพจนทำให้สังคมไปสู่อบาย เทคโนโลยีที่คิดค้นขึ้นมาเพื่ออำนวยความสะดวกให้แก่มนุษย์ แต่กลับกลายเป็นสิ่งที่สร้างความทุกข์ให้แก่มนุษย์ วัตถุนิยมกำลังครอบงำมนุษย์ในโลก ให้ลุ่มหลงวัตถุจนเกิดความเห็นแก่ตัว จึงควรออกมาจากวัตถุนิยม การศึกษาสมัยนี้ไม่ได้สอนความเป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์ สังคมปัจจุบันเริ่มขาดความสมดุลจึงเต็มไปด้วยความทุกข์ เพราะใช้เทคโนโลยีสมัยใหม่เป็นเครื่องแสวงหาความสุขจนเกินพอดี บทความนี้จึงมีความประสงค์เพื่อศึกษาเรียนรู้หลักธรรมทางพระพุทธศาสนาที่ถ่ายทอดผ่านทางวรรณคดีโคลงโลกนิติ เพื่อให้ได้ทั้งความบันเทิงรื่นรมย์ใจและสาระธรรมดีๆ เป็นแนวคิดคุณธรรมพื้นฐานสร้างสมดุลชีวิต สังคมและสิ่งแวดล้อม ที่เหมาะสมแก่ฐานะ ภาวะ ความเป็นอยู่ในยุคปัจจุบัน เกิดเป็นความสุขจากการเข้าใจชีวิตที่พอเพียง สุขแบบสงบนิ่งเย็นใจ ดังพุทธภาษิตว่า ความสุขยิ่งกว่าความสงบไม่มี^๒ โลกขึ้นสหัสวรรษใหม่ คนต้องเปลี่ยนแนวคิดใหม่ ชีวิต สังคมและธรรมชาติต้องมีความสมดุล^๓ การพัฒนาคนเป็นยอดของการพัฒนาทั้งหลาย เมื่อคนพัฒนา ก็สามารถพัฒนาสังคมด้านอื่นได้ ทำให้ผู้อ่านได้เกิดความรู้ความเข้าใจเป็นปัญญารู้เท่าทันอันเป็นพื้นฐานทางความคิดที่ถูกต้องเป็นการป้องกันปัญหาต่างๆ ในสังคมปัจจุบัน ด้วยหลักธรรมทางพระพุทธศาสนาสำหรับการประพฤติปฏิบัติตนที่ถูกต้องดีงามในการดำเนินชีวิต คือ ฆราวาสธรรม ๔ ซึ่งน่าสนใจศึกษาว่าอยู่ในโคลงโลกนิติบทใดและอย่างไร ผู้เขียนจะได้นำมาแสดงสืบไป

๒. โคลงโลกนิติ

๒.๑. ความหมายของโคลงโลกนิติ

คำว่า โลกนิติ แปลว่า ระเบียบแบบแผนแห่งโลก โลกนิติ หมายถึง ระเบียบแบบแผนของโลก เป็นความรู้หลักในการดำรงชีวิต นักปราชญ์ได้เลือกคาถาสุนัขชาติจากภาษาบาลีและสันสกฤตที่ปรากฏอยู่ในคัมภีร์ต่างๆ เช่น คัมภีร์โลกนิติ คัมภีร์โลกนัย ธรรมนิตี ธรรมบท และพระไตรปิฎก เป็นต้น มาถอดความแล้วแต่งเป็นโคลงโลกนิติเอาไว้ให้ผู้คนจดจำเป็นแนวคิดและ

^๒ พ.ธ. (ไทย) ๒๔/๒๐๒/๙๕.

^๓ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), โลกขึ้นสหัสวรรษใหม่ คนต้องเปลี่ยนแนวคิดใหม่, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร: พิมพ์สวย, ๒๕๔๘), หน้า ๑๒-๑๓.

แบบอย่าง เพื่อเป็นคติเตือนใจในการดำรงตนในโลก โคลงโลกนิติ เป็นโคลงสุภาพิตเพื่อสอนให้ เป็นคนดีปฏิบัติตนให้ถูกต้องในสังคม เป็นโคลงที่เข้าใจแก่นแท้และธรรมชาติของมนุษย์ทั้งทาง โลก และทางธรรม สุภาพิตที่ปรากฏในโคลงโลกนิติ ล้วนเป็นภาพิตที่นิยมนับถือกันว่า เป็นภาพิต ที่เหมาะสม ที่จะใช้เป็นหลักประพฤติปฏิบัติ และสามารถนำไปใช้ในการสอนผู้อื่นให้เข้าใจได้ง่าย ด้วยการใช้โคลงสุภาพเป็นรูปแบบในการประพันธ์ จึงเรียกว่า โคลงโลกนิติ

๒.๒ ความสำคัญของโคลงโลกนิติ

โคลงโลกนิติ พระนิพนธ์สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเดชาดิศร เป็น หนังสือที่กรมศึกษาธิการ กระทรวงศึกษาธิการ ได้ชำระสอบทานและจัดพิมพ์เผยแพร่ครั้งแรก เมื่อพ.ศ. ๒๔๔๗ ใช้เป็นแบบเรียนสำหรับนักเรียนในชื่อเรื่อง “หนังสือสอนอ่านจินตกวีนิพนธ์ สุภาพิตโลกนิติคำโคลง พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมสมเด็จพระยาเดชาดิศร ทรงชำระของเก่า” โคลงโลกนิติได้ถูกจารึกไว้บนแผ่นศิลาที่วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม สำหรับให้ประชาชนได้ ศึกษาหาความรู้^๔ สาระดีในโคลงโลกนิติส่วนมากแฝงด้วยหลักธรรมทางพระพุทธศาสนาทั้งที่เป็น สัจธรรมและจริยธรรม^๕ วิถีชีวิตของคนไทยในสมัยก่อนดำเนินชีวิตด้วยหลักธรรมเหล่านั้น^๖

๒.๓ ที่มาของโคลงโลกนิติ

โคลงโลกนิติ มีหลายสำนวนคือมีผู้ประพันธ์หลายท่าน โคลงโลกนิติที่แต่งมาตั้งแต่ โบราณนั้นนิยมเรียกกันว่า สำนวนเก่า เชื่อว่ามีมาตั้งแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยา โดยนักปราชญ์ในสมัย นั้นได้คัดเลือกหาคาถาสุภาพิตภาษาบาลีและภาษาสันสกฤตที่ปรากฏในคัมภีร์ต่างๆ เช่น คัมภีร์ โลกนิติ คัมภีร์ธรรมนิตี คัมภีร์ราชนิตี หิโตปเทศ ธรรมบท และพระไตรปิฎก เป็นต้น มาถอดความ แล้วเรียบเรียงแต่งเป็นโคลงโลกนิติ ที่มาของโคลงโลกนิติ ได้แก่ (๑) โคลงโลกนิติที่มาและ สันนิษฐานว่ามาจากคัมภีร์ต่างๆ (๒) โคลงโลกนิติที่มาจากกรออุปมาอุปไมยจากชาตหรือนิทาน ไทยแต่โบราณ (๓) โคลงโลกนิติที่มาจากวรรณคดีเรื่องอื่นๆ (๔) โคลงโลกนิติที่เกิดจากการ สร้างสรรค์ของกวี (๕) โคลงโลกนิติที่ยังไม่ทราบที่มา (๖) โคลงโลกนิติที่ไม่ปรากฏในต้นฉบับ ตัวเขียน^๗

^๔ กรมวิชาการ กระทรวงศึกษาธิการ, **ประชุมโคลงโลกนิติ**, (กรุงเทพมหานคร: สถาบัน ภาษาไทย กระทรวงศึกษาธิการ, ๒๕๔๕), หน้า ๑๒-๑๓.

^๕ พระมหาสุรศักดิ์ ประจันตะเสน, “การศึกษาวิเคราะห์พุทธจริยธรรมจากวรรณคดีโคลง โลกนิติ”, **วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต**, (คณะศิลปศาสตร์: มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๔๔), หน้า ๑๕๙.

^๖ พลวัชร เพชรสุริยา, “การวิเคราะห์โวหารภาพพจน์ในโคลงโลกนิติ”, **การศึกษาค้นคว้า อิสระศิลปศาสตร มหาบัณฑิต**, (ภาควิชาภาษาศาสตร์: มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์, ๒๕๕๔), หน้า บทคัดย่อ.

^๗ ดุรายละเอียดใน นิยะดา เหล่าสุนทร.ศ.ดร., **โคลงโลกนิติ: การศึกษาที่มา**, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร: แม่น้ำผาง, ๒๕๔๔), หน้า ๕๙-๑๙๔.

๒.๔ โคลงโลกนิติที่มาและสันนิษฐานว่ามาจากคัมภีร์ต่างๆ อาทิ โลกนิติปกรณ์ธรรม-นิตี ทัตโตปะเทศ วยาการศตกะ จาณักยศตกะ ราชนิตี สุภาชิตพระร่วง และนิทานอิหฺร่านราชธรรม เป็นต้น

๒.๕ โคลงโลกนิติที่มาและสันนิษฐานว่ามาจากคัมภีร์พระไตรปิฎก ผู้เขียนแบ่งออกเป็น ๓ ส่วน คือ ที่มาจากรวมบท ที่มาจากนิบาตชาดก และที่มาจากส่วนอื่นๆ ของพระไตรปิฎก โคลงโลกนิติได้ถูกนำไปใช้ในการเรียนการสอนในโรงเรียนทั่วไป นับได้ว่าโคลงโลกนิติมีประโยชน์อย่างมาก เพราะการที่สังคมหรือประเทศชาติจะพัฒนาก้าวหน้าไปได้นั้นต้องอาศัยการพัฒนาคนซึ่งต้องพัฒนาไปพร้อมกันทั้งทางกาย สังคม จิตใจ และปัญญา^๕ ปัญญาเป็นเกราะในการป้องกันความทุกข์สร้างความสุขได้ทุกสถานการณ์ สังคมจะพัฒนา คนต้องมีปัญญา คนเป็นส่วนสำคัญของสังคมเป็นทรัพยากรบุคคลที่มีทั้งความรู้และคุณธรรม การได้เรียนรู้คุณธรรมผ่านทางโคลงโลกนิติยิ่งเพิ่มพูนคุณค่าและความน่าสนใจของโคลงโลกนิติให้สูงยิ่งขึ้นไปอีก หลักธรรมที่ควรค่าแก่การศึกษาประการหนึ่ง คือ ฆราวาสธรรม ๔ ปรากฏอยู่ในโคลงโลกนิตินี้ซึ่งได้นำมาแสดงในบทความนี้ ก่อให้ผู้ศึกษาเกิดสติปัญญา การพัฒนาคุณธรรมพื้นฐานเป็นการพัฒนาคนซึ่งให้สามารถสร้างประโยชน์ต่อสังคมและประเทศชาติ ส่งผลดีต่อการดำรงชีวิตอยู่ร่วมกันของมนุษยโลกและสิ่งแวดล้อมโดยรวม ดังจะได้แสดงในหัวข้อต่อไป

๓. ฆราวาสธรรม ๔ ธรรมสำหรับผู้ครองเรือนในโคลงโลกนิติ

โคลงโลกนิติเป็นการสอนแนวทางการประพฤติตนหรือเป็นแบบแผนในการดำเนินชีวิต ด้วยหลักธรรมทางพระพุทธศาสนาซึ่งจะได้นำมาแสดง คือ ฆราวาสธรรม ๔ ธรรมสำหรับฆราวาส หรือหลักการครองชีวิตของคฤหัสถ์ มี ๔ ประการ ได้แก่ ๑) สัจจะ คือ ความจริง ๒) ทมะ คือ การข่มใจ ๓) ขันติ คือ ความอดทน ๔) จาคะ คือ ความเสียสละ^๖ ผู้เขียนจะได้นำฆราวาสธรรม ๔ ที่ปรากฏในโคลงโลกนิตินี้มาแสดงเป็นลำดับไป ดังนี้

๓.๑ สัจจะ คือ ความจริง ซื่อตรง ซื่อสัตย์ จริใจ พุดจริง ทำจริง สัจจะปรากฏในโคลงโลกนิติ บทที่ ๑๗๘

ราชาธิราชน้อม	ในสัตย์
อำมาตย์เป็นบรรทัด	ถ่องแท้
ผู้งราษฏร์อยู่ศรีสวัสดิ์	ทุกเมื่อ

^๕ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), โลกขึ้นสหัสวรรษใหม่ คนต้องเปลี่ยนแนวคิดใหม่, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร: พิมพ์สวย, ๒๕๔๘), หน้า ๓๕.

^๖ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, พิมพ์ครั้งที่ ๑๕, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์บริษัทสหธรรมิก จำกัด, ๒๕๕๓), หน้า ๑๓๙-๑๔๐.

เมืองคังนี้เลิศแล

ไพร่ฟ้าเปรมปรีดี^{๑๐}

โคลงโลกนิติ บทนี้สอนเรื่องสัจจะหรือสัตย์ ดังในบาทที่ ๑ ว่า “ราชาธิราชน้อม ในสัตย์” ในสัตย์ คือ สัจจะ หมายถึง ความจริงของนักปกครอง แม้พระราชาก็ต้องเป็นคนที่มีความสัตย์ อำมาตย์ต้องเที่ยงธรรม คือ มีความประพฤติที่ชอบธรรม จึงจะทำให้ประชาชนอยู่เย็นเป็นสุข เป็นประเทศที่ดีเลิศ ดังปรากฏในพระไตรปิฎก เรื่องราโชวาทชาดกกว่า “ในหมู่มนุษย์ ผู้ใดได้รับแต่งตั้งให้เป็นใหญ่ ถ้าผู้นั้นประพฤติชอบธรรม ประชาชนชาวเมืองนั้นก็จะประพฤติชอบธรรมตามไปด้วย หากพระราชที่ตั้งอยู่ในธรรม ชาวเมืองนั้นก็อยู่เป็นสุข”^{๑๑} และปรากฏในอรรถกถาชาดก เรื่องราโชวาทชาตกวันณาวา พระเจ้าพรหมทัตได้ปลอมพระองค์เสด็จเที่ยวไปตามชนบท ไม่ทรงได้ยินโทษของพระองค์ทรงได้ยินแต่คำสรรเสริญ เมื่อทรงได้พบกับฤๅษีโพธิสัตว์ ฤๅษีจึงได้นำผลไม้มาถวาย เป็นผลไม้ที่มีรสอร่อย เพราะพระราชครองราชย์โดยธรรม ถ้าพระราชไม่ดำรงอยู่ในธรรม น้ำมัน น้ำอ้อย น้ำผึ้ง รากไม้และผลไม้ในป่าย่อมไม่หวาน ไร้ค่า ถ้าพระราชไม่ประพฤติธรรม เหมือนโคที่ว่ายข้ามแม่น้ำไป โคหัวหน้าฝูงว่ายคด โคทั้งหมดก็ว่ายคดตาม ถ้าผู้เป็นใหญ่ ประพฤติไม่เป็นธรรม ประชาชนก็ประพฤติไม่เป็นธรรม รัฐก็อยู่เป็นทุกข์ทั่วกัน ถ้าโคหัวหน้าฝูงว่ายข้ามไปตรง โคทั้งหมดก็ว่ายข้ามไปตรงตามกัน ถ้าผู้เป็นใหญ่ประพฤติเป็นธรรม ประชาชนก็ประพฤติเป็นธรรม รัฐก็อยู่เป็นสุข^{๑๒} การตั้งอยู่ในธรรมหรือประพฤติธรรมของพระราชา นี้ คือ สัจจะ เป็นความจริง พูดจริง ไม่หละหลวม หลอกลวง โทก หลอกลวง เมื่อทำสิ่งใดก็ทำจริงจัง งานนั้นสำเร็จลุล่วงไปได้ด้วยดี ไม่ละทิ้งงานกลางทาง ไม่เกียจคร้าน มีความจริงใจทั้งต่อผู้อื่นและจริงใจต่อตนเอง คิดสิ่งใดก็พูดตามนั้น คิดแต่เรื่องที่ดีงาม สร้างความเจริญและความสุขสบายให้แก่ส่วนรวม คนซื่อตรง ซื่อสัตย์ ย่อมได้รับความเชื่อถือไว้วางใจ มอบความเป็นใหญ่ให้ ให้เป็นผู้นำ เป็นแบบอย่างที่ดีของมหาชน ไม่คดโกงใคร ไม่เอาเปรียบผู้อื่น เห็นแก่ประโยชน์ส่วนรวมเป็นที่ตั้ง พระราชาย่อมทำให้มหาชนพอใจ ยกย่องสรรเสริญ คติธรรมจากเรื่องนี้ คือ การปกครองจากผู้ปกครองที่ดีมีคุณธรรม ย่อมทำให้ประเทศชาติเจริญรุ่งเรือง ไม่ลำหลังประชาชนก็มีความสุข มีความเป็นอยู่ที่ดี เป็นสังคมที่สงบสุข

๓.๒ ทมะ คือ การฝึกฝน การข่มใจ ฝึกนิสัย ปรับตัว รู้จักควบคุมจิตใจ ฝึกหัดตัดนิสัย แก้ไขข้อบกพร่อง ปรับปรุงตนให้เจริญก้าวหน้าด้วยสติปัญญา ทมะปรากฏในโคลงโลกนิติ บทที่ ๒๒๗

น้ำบ่มีจิตรู้	ไหลจร
ไม้คดเขาทำศร	ชื้อได้
บัณฑิตทราบสุนทร	โอวาท

^{๑๐} กรมวิชาการ กระทรวงศึกษาธิการ, โคลงโลกนิติ พระนิพนธ์สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเดชาดิศร, กรุงเทพมหานคร: สถาบันภาษาไทย กระทรวงศึกษาธิการ, ๒๕๔๓. หน้า ๑๗๙.

^{๑๑} ชุ.ชา.จตุกก. (ไทย) ๒๗/๑๓๖/๑๘๔.

^{๑๒} ดุราลัยละเอียดใน ชุ.ชา.จตุกก.อ. (ไทย) ๕๗/๔๔๖-๔๕๐.

สอนสั่งอาตมให้ อ่อนด้วยใจเอง^{๑๓}

โคลงโลกนิติบทนี้สอนเรื่องทมะ คือ การฝึกหัดตนว่าแม้หน้าที่ไม่ชีวิตจิตใจยังสามารถปรับให้ไหลไปในทางที่ต้องการได้ หรือไม้คดก็สามารถนำมาตัดให้เป็นลูกศรที่ตรงเพื่อใช้งานได้ ดังนั้น มนุษย์ก็ย่อมจะสามารถฝึกหัด การฝึกฝน การข่มใจ ฝึกหัดตัดนิสัย ควบคุมจิตใจ แก้ไขข้อบกพร่อง ปรับปรุงตัวเองให้เจริญก้าวหน้าด้วยสติปัญญา ดังปรากฏในพระไตรปิฎก ปณฺธิตสามเณรว่าตถูว่า “คนไข่น้ำย่อมไข่น้ำ ช่างศรย่อมตัดลูกศร ช่างไม้ย่อมถากไม้ บัณฑิตย่อมฝึกตน”^{๑๔} ปรากฏในอรรถกถา ธรรมบท เรื่องบัณฑิตสามเณรว่า สามเณรบัณฑิต เมื่อไปบิณฑบาตแล้วได้เห็น ชวานาไข่น้ำเข้านา แล้วคิดว่า น้ำที่ไม่มีจิตคนยังไข่น้ำไปยังที่ที่ตนปรารถนาได้ เหตุใดคนมีจิตจึงไม่อาจทำจิตของตนให้เป็นไปในอำนาจ เมื่อเห็นพวกช่างศรกำลังทำลูกศร ตัดให้ตรง ก็คิดว่า ลูกศรที่ไม่มีจิตคนยังตัดให้ตรงได้ เหตุใดคนมีจิตจึงไม่อาจทำจิตของตนให้เป็นไปในอำนาจ เมื่อเห็นช่างถากไม้ให้เป็นกำ กง และตมรถ เป็นต้น ก็คิดว่า ท่อนไม้ที่ไม่มีจิตคนยังทำให้เป็นล้อได้ เหตุใดคนมีจิตจึงไม่อาจทำจิตของตนให้เป็นไปในอำนาจได้ สามเณรจึงไปบำเพ็ญสมณธรรมจนบรรลุอรหัตผล จัดได้ว่าเป็นผู้ฝึกตนเอง^{๑๕} นับได้ว่าสามเณรบัณฑิตเป็นผู้ที่มีทมะ รู้จักข่มจิตใจตนเองจนประสบความสำเร็จได้อย่างน่ายกย่องเลื่อมใส ควรแก่การนำไปเป็นแบบอย่างในการประพฤติปฏิบัติตน

๓.๓ **ขันติ** คือ ความอดทน ตั้งหน้าทำหน้าที่การทำงานด้วยความขยันหมั่นเพียร เข้มแข็ง ทนทาน ไม่หวั่นไหว มั่นในจุดหมาย ไม่ท้อถอย ขันติปรากฏในโคลงโลกนิติบทที่ ๒๖๓

น้ำเหม็นมล้างสิ่งเหน้า	โฉนหยุด
มล้างอุทกบริสุทธิ์	เสื่อมร้าย
คนเวรต่อเวรประทุษฐ์	ทวิโทษ
เอาอเวรระงับห้ำงาย	อาจสิ้นสูญเวร ^{๑๖}

โคลงโลกนิติบทนี้มีเนื้อหาว่า การใช้น้ำเหม็นล้างสิ่งเนาไม่ได้ ต้องใช้น้ำสะอาดจึงจะชำระความเสียหายสกปรกได้ คนที่ใช้เวรต่อเวรทำร้ายกัน จะมีโทษมากขึ้น ต้องไม่ผูกเวรกัน จึงจะทำให้หมดสิ้นเวรต่อกันได้ เนื้อหามีความสอดคล้องกับนิบาตชาดกเรื่องทีฆิติโกสลชาดก ดังนี้ ชนเหล่าใดเข้าไปผูกเวรว่า คนนี้ได้ตำเรา ได้ฆ่าเรา ได้ชนะเรา และได้ลักสิ่งของของเราไป เวรของชนเหล่านั้นย่อมไม่สงบระงับ ส่วนชนเหล่าใดไม่เข้าไปผูกเวรว่า คนนี้ได้ตำเรา ได้ฆ่าเรา ได้ชนะเรา และได้ลักสิ่งของของเราไป เวรของชนเหล่านั้นย่อมสงบระงับ เพราะว่าในกาลไหนๆ เวรทั้งหลาย

^{๑๓} กรมวิชาการ กระทรวงศึกษาธิการ, โคลงโลกนิติ พระนิพนธ์สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเดชาดิศร, หน้า ๒๑๖.

^{๑๔} พ.ธ. (ไทย) ๒๕/๘๐/๕๓.

^{๑๕} ดูรายละเอียดใน พ.ธ.อ. (ไทย) ๘๐/๕๓๐-๕๔๗.

^{๑๖} กรมวิชาการ กระทรวงศึกษาธิการ, โคลงโลกนิติ พระนิพนธ์สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเดชาดิศร, หน้า ๒๔๐.

ในโลกนี้ ย่อมไม่สงบระงับด้วยเวร แต่เวรทั้งหลาย ย่อมสงบระงับด้วยการไม่จองเวร นี้เป็นธรรมเก่า^{๑๗}

โคลงโลกนิติบทนี้แสดงให้เห็นถึงขันธ์ ความอดทน อดกลั้นต่อผู้ที่ทำลายตน โดยไม่ผูกเวรหรือไม่ตอบโต้ด้วยอุปมาเหมือนกับการใช้น้ำสะอาดล้างความสกปรกก็จะทำให้ความสกปรกนั้นหายไปได้ เหมือนกับที่ชาวกุมารมีความแค้นต่อพระเจ้าพรหมทัตทกาสิราชที่ได้ตีเมืองของพระเจ้าที่ขีติโกศลราช ซึ่งเป็นพระราชบิดาของตนและได้ประหารพระชนกชนนี ที่ชาวกุมารได้หนีไป ต่อมาได้มาทำงานกับพระเจ้าพรหมทัตทกาสิราช โดยที่ไม่รู้ว่าที่ชาวกุมารเป็นใคร จนที่ชาวกุมารได้โอกาสจะปลงพระชนม์พระเจ้าพรหมทัตทกาสิราช แต่ได้นึกถึงคำที่พระชนกได้ตรัสสั่งไว้ว่า “อย่าเห็นแก่ยาว อย่าเห็นแก่สั้น เวรย่อมไม่ระงับด้วยการจองเวร แต่ระงับได้ด้วย การไม่จองเวร”^{๑๘} จึงไม่ลงมือ ที่ชาวกุมารได้เปิดเผยว่าตนคือโอรสของพระเจ้าที่ขีติโกศลราชคนนั้น ต่างได้ให้ชีวิตแก่กันและกันและได้สาบานเพื่อจะไม่ทำร้ายกันและกัน และได้ตรัสว่า “อย่าเห็นแก่ยาว” คือ “อย่าได้จองเวรให้ยึดเยื้อ” “อย่าเห็นแก่สั้น” คือ “อย่าแตกร้างจากมิตรเรวีนัก” และ “เวรย่อมไม่ระงับด้วยการจองเวร แต่ย่อมระงับได้ด้วย การไม่จองเวร” คือ “พระชนกชนนีปลงพระชนม์ชีพแล้ว ถ้าจะปลงพระชนม์ชีพของพระเจ้าพรหมทัตบ้าง คนอื่นก็จะตามฆ่าที่ชาวกุมารอีก จะต้องมีคนฆ่าคนพวกนั้นอีก เวรจึงไม่ระงับด้วยการจองเวร” พระเจ้าพรหมทัตทกาสิราชจึงได้มอบพระราชสมบัติ และได้พระราชทานพระราชบิดาให้ที่ชาวกุมารอภิเษกสมรสด้วย^{๑๙} แสดงให้เห็นถึงขันธ์ที่เปรียบได้ดั่งน้ำสะอาดชำระล้างความสกปรก คือ การผูกเวรซึ่งกันและกันได้ในที่สุด ย่อมทำให้ทุกฝ่ายประสบแต่ความสุข ไม่ต้องมีเวรภัยกันอีกต่อไป

๓.๔ จาคะ หมายถึง การสละ การเสียสละ การให้หรือยอมให้หรือปล่อยสละวาง ที่จะทำให้ยึดติดถือมั่นตัวตน หรือลดสลายความมีใจคับแคบหวงแหน การสละกิเลส จาคะ คือ ความเสียสละ สละกิเลส สละความสุขสบายและผลประโยชน์ส่วนตนได้ ใจกว้าง พร้อมทั้งจะรับฟังความทุกข์ ความคิดเห็น และความต้องการของผู้อื่น พร้อมทั้งจะร่วมมือ ช่วยเหลือ เอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ ไม่คับแคบเห็นแก่ตน หรือเอาแต่ใจตัว จาคะเป็นห้วงบุญกุศลที่นำความสุขมาให้ เป็นกองบุญใหญ่ที่ประมาณไม่ได้ จาคะทำให้ใจปราศจากความตระหนี่อันเป็นมลทิน จิตมีความปลาบปลื้ม กุศลธรรมเจริญขึ้น จาคะปรากฏในโคลงโลกนิติ บทที่ ๑๑๐

ร้อยคนหาแก้วนแก้ว	กลางรงค์
พันหนึ่งหาปัญญา	ยิ่งรู้
แสนคนเสาะคนตรง	ยิ่งยาก
ไปเท่าคนหนึ่งผู้	อาจอ้างอวยทาน

^{๑๗} ขุ.ชา.ปญจก. (ไทย) ๒๗/๑๑๓-๑๑๕/๒๒๐.

^{๑๘} วิ.ม.(ไทย) ๕/๔๖๐/๓๔๗.

^{๑๙} ตูรรายละเอียดใน วิ.ม.(ไทย) ๕/๔๕๘-๔๖๓/๓๔๓-๓๕๓.

จากปรากฏในบาทที่ ๔ คำว่า “อวยทาน” คือ การบริจาคหรือจาคะ “ไปเท่าคนหนึ่งผู้อาจอ้างอวยทาน” คือ ไม่เทียบเท่ากับผู้ที่เสียสละในการให้ทาน โคลงโลกนิติบทนี้ แสดงถึงจาคะของผู้ที่มีใจเสียสละ รู้จักการบริจาคตหาได้ยาก ในคน ๑๐๐ คน หาผู้กล้ากลางสนามรบ ในคน ๑,๐๐๐ คน หากคนมีปัญหามากด้วยความรู้ ในคน ๑๐๐,๐๐๐ คนจะหาคนซื้อตรงได้ยากยิ่งกว่า ยังไม่เท่าคนที่มีความอาจหาญในการบริจาค เพราะทำได้ยากยิ่งกว่า ดังข้อความในนิบาตชาดกเรื่องสสันจิตตชาดกกว่า “กระต่ายโพธิสัตว์ไม่มีอาหาร เมื่อจะสละชีวิตของตน จึงกล่าวว่า งา ถั่ว และข้าวสารของกระต่ายไม่มีขอท่านจงบริโภคข้าพเจ้าที่สุดด้วยไฟนี้ แล้วบำเพ็ญสมณธรรมอยู่ในป่าเถิด”^{๒๐} และมีเนื้อความในอรรถกถาชาดก สสันจิตตชาดกวิณณา พรรณนาชาดกกว่าด้วยเรื่องกระต่ายบัณฑิตโพธิสัตว์ว่า กระต่ายโพธิสัตว์อาศัยอยู่ในป่ากับเพื่อนสัตว์อื่น ได้แก่ ลิง สุนัขจิ้งจอก และนาก ทั้งหมดเป็นบัณฑิต รู้จักรักษาศีล และรักษาอุโบสถ ท้าวสักกะได้แปลงตัวเป็นสมณพราหมณ์ ลองใจสัตว์ทั้ง ๔ นี้ สัตว์ ๓ ตัวได้ทำทานด้วยอาหารและที่อาศัย แต่กระต่ายโพธิสัตว์ไม่มีแม้งา ถั่ว หรือข้าวสาร จึงได้กระโดดเข้ากองไฟ ยอมสละชีวิตของตน เพื่อให้เนื้อของตนเป็นทาน^{๒๑}

โคลงโลกนิติบทนี้ แสดงถึงการบริจาคที่ไม่มีใครเทียบเท่าได้ การเสียสละของกระต่ายโพธิสัตว์ ที่เป็นการตัดความยึดมั่นในตัวตนออกไปได้เป็นทานบารมีขั้นสูงสุด ชนิดที่เรียกว่า ปรมัตถบารมี จากการเสียสละได้แม้กระทั่งร่างกายของตนเพื่อการบรรลุสัมโพธิญาณในอนาคตของกระต่ายโพธิสัตว์ เป็นการกระทำที่ทำได้ยากยิ่ง เป็นการขัดเกลากิเลสของตนให้หลุดพ้นจากมลทิน คือ ความตระหนี่เห็นแก่ตัว อันเป็นโลภะกิเลส ที่เป็นอกุศลจิต นับได้ว่าเป็นการกระทำที่น้อยคนนักจะทำได้อย่างนี้ คนที่เห็นแก่ประโยชน์ของผู้อื่นเป็นหลัก มากกว่าผลประโยชน์ของตนเป็นคนที่ไม่หาได้ยากในโลก เป็นคนที่ฝึกตนเองให้ห่างไกลกิเลส จะหาคนที่เสียสละเพื่อผู้อื่นเพื่อเป็นการขัดเกลากิเลสของตนนั้นหาได้ยาก จาคะหรือการเสียสละนี้ เป็นสิ่งที่ทำได้ยาก บุคคลที่มีจาคะมีกุศลจิตที่ดีงามก็หาได้ยากยิ่ง เป็นตัวอย่างที่น่ายกย่องชื่นชม สรรเสริญ ผู้ที่มีความประพฤติหรือกระทำการใดเพื่อประโยชน์ของผู้อื่นเป็นหลัก ย่อมเป็นผู้ที่น่ายกย่องสรรเสริญว่าเป็นผู้ที่ชนะได้อย่างยอดเยี่ยม แม้นักรบในสงครามที่ชนะเข้าศึกมาก็ไม่อาจเทียบเท่าได้กับการชนะใจตนเอง แม้จะเป็นผู้มีปัญญาปราดเปรื่องเพียงใด หากไม่มีความเสียสละ ไม่รู้จักการให้ ก็ยังสู้ผู้ที่รู้จักการเสียสละได้เลย ผู้เสียสละย่อมเป็นผู้ที่ควรค่าแก่การยกย่องเชิดชูที่สุดมากกว่าใครๆ เป็นการให้ที่ไม่ต้องการผลตอบแทนใดเลยอย่าง

ฆราวาสธรรมหรือธรรมสำหรับการครองเรือนที่ปรากฏในโคลงโลกนิติ ที่ได้นำมาแสดงเป็นแนวทางการประพฤติตนหรือเป็นแบบแผนในการดำเนินชีวิต เป็นหลักการครองชีวิตของคฤหัสถ์ เพื่อเป็นพื้นฐานจริยธรรม เป็นการพัฒนามนุษย์ อันนำไปสู่การพัฒนาสังคมประเทศชาติ ประเทศชาติจะพัฒนาได้ประชาชนต้องมีความรู้สึกรับผิดชอบ มีความสามัคคี

^{๒๐} ชุ.ชา.จตุกก. (ไทย) ๒๗/๖๔/๑๖๙.

^{๒๑} ดุรายละเอียดใน ชุ.ชา.จตุกก.อ. (ไทย) ๖๔/๒๗๙-๒๘๔.

เสียสละ ช่วยเหลือซึ่งกันและกัน ร่วมมือกันพัฒนาทั้งด้านเศรษฐกิจ และสังคม ตามกำลังความสามารถของแต่ละคน และพัฒนาจิตใจไปพร้อมกันด้วย คุณธรรมฆราวาสธรรม ๔ ดังที่ได้แสดงมา ได้แก่ ๑) สัจจะ ต้องยึดถือคุณธรรมที่ถูกต้องทั้งผู้ปกครองและผู้ใต้ปกครอง จะอยู่ร่วมกันอย่างสงบสุข เมื่อสังคมประเทศสงบ ปัญหาต่างๆ ก็ไม่มี ไม่มีคดีความร้องทุกข์กล่าวโทษใดๆ เป็นสังคมที่เกิดความสมดุลนั่นเอง ๒) ทมะ ให้รู้จักควบคุมจิตใจ ผิดหัดตัดนิสัยทั้งทางกาย วาจา ใจ ปรับปรุงตนให้เจริญก้าวหน้า รู้จักการพิจารณาใคร่ครวญถึงผลดี ผลเสีย ประโยชน์ หรือไม่เป็นประโยชน์ คุณหรือโทษ นึกถึงส่วนรวมเป็นหลัก ๓) ขันติ ให้มีความอดทน อดกลั้น ยอมรับได้ทั้งสิ่งที่ตนเองชอบและไม่ชอบ อดทนต่อการกระทำหรือคำพูดที่ไม่ดีของผู้อื่น ๔) จาคะ ให้รู้จักการเสียสละทั้งวัตถุสิ่งของและการสละกิเลสซึ่งเป็นต้นเหตุประการสำคัญของปัญหาต่างๆ ที่เกิดขึ้นในสังคมปัจจุบัน ความเสียสละ ทำให้ลดทอนความโลภ ทำให้ไม่욕ได้ที่เกินพอดี วัตถุสิ่งของหรือเทคโนโลยีต่างๆ เป็นแค่สิ่งอำนวยความสะดวกชั่วคราว ไม่โลภอยากได้ของคนอื่น ไม่แย่งชิงของใคร ไม่ทะเลาะวิวาท เมื่อเสียสละได้จะเกิดความปิติสุขในจิตใจของการเป็นผู้ให้ ยอมสละความสุขสบายและผลประโยชน์ส่วนตนได้ พร้อมทั้งจะให้ความร่วมมือ ช่วยเหลือ มีความเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ ไม่เห็นแก่ตน เห็นแก่ประโยชน์ส่วนรวมเป็นหลัก ไม่หลงผิด ประพฤติในแนวทางที่ถูกที่ควร ไม่สร้างปัญหาให้แก่ตนเอง และสังคมแวดล้อม คนที่มีความสุขได้นั้นจะต้องแยกแยะสิ่งที่ดีและไม่ดีในตัวเองออกจากกันได้อย่างลึกซึ้ง มนุษย์ที่เรียนรู้โดยสมบูรณ์ พัฒนาตนจนสำเร็จ รู้ผิดชอบชั่วดี และช่วยเหลือเกื้อกูลผู้อื่นได้ เป็นคนที่มีคุณค่า ไม่ว่าจะอยู่ในสถานะใด พ่อแม่ ผู้ปกครอง ผู้ใต้ปกครอง ครูอาจารย์ หรือนักศึกษา ทุกคนสามารถยึดถือคุณธรรม คือ ฆราวาสธรรม ๔ นี้เป็นแนวทางการประพฤติตนเพื่อการพัฒนาได้ ประเทศชาติก็จะสามารถพัฒนามาตามไปด้วย

๔. บทสรุป

บทความนี้ได้เสนอแนวทางการพัฒนามนุษย์ด้วยพื้นฐานความคิดให้เป็นมนุษย์ที่มีปัญญารู้เท่าทัน ผิดฝตนเองด้ยการศึกษาหลักธรรมทางพระพุทธศาสนา คือ ฆราวาสธรรม ๔ ที่ปรากฏในโคลงโลกนิติ เพราะการศึกษา คือ การพัฒนามนุษย์ การพัฒนาไม่ใช่การเจริญทางด้านวัตถุเพียงด้านเดียวดังเช่นในสังคมปัจจุบัน ต้องพัฒนาคุณธรรมจริยธรรมให้ฝังอยู่ในจิตใจหรือเป็นพื้นฐานของความคิด ต้องใส่แนวคิด สติปัญญา ในการนำพาวิถีชีวิต วิธีคิด ที่เป็นความสุขที่เกิดจากปิติ เป็นความสุขที่สงบ อยู่เหนือจากความสุขทางกายที่อิงอยู่กับสิ่งอำนวยความสะดวกด้วยเทคโนโลยีทั้งหลายในวิถีชีวิตปัจจุบันนี้ เป็นความสุขชั่วคราว มิใช่ความสุขที่แท้จริงและไม่ยั่งยืน จึงไม่ใช่สิ่งที่จะนำมาครอบงำมนุษย์ให้ติดกับดักความฟุ้งเฟ้อ เหน่อตามวัตถุนิยม มนุษย์ต้องมีปัญญา มีเหตุผล รู้คุณค่า ประโยชน์หรือโทษ ให้มีความรู้เท่าทันความเป็นจริง ต้องพัฒนาภายในคือจิตใจให้เจริญมากกว่าวัตถุภายนอก ดำเนินชีวิตด้วยคุณธรรมตามฆราวาสธรรม ๔ คือ สัจจะ ขันติ ทมะ และจาคะ ธรรมของผู้ครองเรือนที่แผ่เร้นอยู่ในบทโคลงโลกนิติที่มีความไพเราะมีคุณค่าอยู่แล้ว เป็นสื่อในการถ่ายทอดธรรมทางพระพุทธศาสนาที่สูงค่ายิ่งขึ้นไปอีกอย่างเหมาะสม

กลมกลืน ให้คนในสังคมได้ศึกษาเรียนรู้ธรรมไปในขณะเดียวกัน คุณธรรมในโคลงโลกนิติที่ได้นำมาแสดง เป็นพื้นฐานแนวความคิดของมนุษย์ ให้รู้จักรักษาความจริง ซื่อสัตย์ สุจริตทั้งกาย วาจา ใจ มีความอดทนทนอดกลั้น ยอมรับตนเองและผู้อื่นได้ รู้จักเสียสละ เอื้อเฟื้อต่อกัน เพื่อประโยชน์ของสังคมส่วนรวมมากกว่าการเห็นแก่ตน ต้องมีความกล้าหาญในการเสียสละได้แม้แต่ชีวิตตนเองดังกระต่าย น้ำหรือไม่มีจิตมนุษย์ยังสามารถขัดเกล่าให้เรียบร้อยใช้งานได้ มนุษย์ก็จะต้องสามารถฝึกหัดขัดเกล่าอบรมบ่มเพาะพัฒนาตนเองทั้งกายและจิตใจให้เป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์ได้เช่นกัน ซึ่งการชนะตนเองได้เป็นการชนะที่ยิ่งใหญ่ที่สุด ดังนั้น การพัฒนาที่สำคัญควรเริ่มต้นที่การพัฒนาจิตใจของตนเองก่อนให้เป็นมนุษย์ที่พัฒนาแล้ว จะไม่สร้างปัญหาใดๆ ให้แก่ตนเองและสังคม ไม่ถูกครอบงำด้วยวัตถุนิยม เพื่อจะเป็นการป้องกันปัญหาต่างๆ ที่เกิดขึ้นอยู่ในสังคมปัจจุบันได้ นับว่าเป็นการพัฒนาที่จะนำไปสู่การพัฒนาสังคมประเทศชาติต่อไป

บรรณานุกรม

- กรมวิชาการ กระทรวงศึกษาธิการ. **ประชุมโคลงโลกนิติ**. กรุงเทพมหานคร: สถาบันภาษาไทย กระทรวงศึกษาธิการ, ๒๕๔๕.
- _____. **โคลงโลกนิติ พระนิพนธ์สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเดชาดิศร**. กรุงเทพมหานคร: สถาบันภาษาไทย กระทรวงศึกษาธิการ, ๒๕๔๓.
- ไชย ฌ พล. **การบริหารชีวิตให้เกิดประโยชน์สูงสุด**, มปท, มปป..
- นियะดา เหล่าสุนทร.ศ.ดร.. **โคลงโลกนิติ: การศึกษาที่มา**. กรุงเทพมหานคร: แม่คำฝาง, ๒๕๓๗.
- ปถวีธร เพชรสุริยา. “การวิเคราะห์โวหารภาพพจน์ในโคลงโลกนิติ”. **การศึกษาค้นคว้าอิสระ ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต**. ภาควิชาภาษาศาสตร์: มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์, ๒๕๕๔.
- พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต). **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์**. พิมพ์ครั้งที่ ๑๕. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์บริษัทสหธรรมิก จำกัด, ๒๕๕๓.
- _____. **โลกขึ้นสหัสวรรษใหม่ คนต้องเปลี่ยนแนวคิดใหม่**. พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพมหานคร: พิมพ์สวย, ๒๕๔๘.
- พระมหาสุรศักดิ์ ประจันตะเสน. “การศึกษาวิเคราะห์พุทธจริยธรรมจากวรรณคดีโคลงโลกนิติ”. **วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต**. คณะศิลปศาสตร์: มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๕๔.
- มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. **พระไตรปิฎกภาษาไทย**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๕.
- _____. **อรรถกถาภาษาไทย พระพุทธโฆสเถระ ธิติ**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๖.

